

ХУДОЁРХОН ВА РОССИЯ ТАЖОВУЗИГА ҚАРШИ ХАЛҚ ХАРАКАТЛАРИ

Рус давлати Бухоро ва Хива хонликларига қарши уруш олиб бораётган йиллари Кўкон хонлигида чуқур сиёсий ва ижтимоий иктисодий инкироз ҳукм сурмоқда эди. Бу вақтларда хонлик ерларининг ярми Рус давлати томонидан босиб олинган бўлиб, унинг чегараси асосан Фарғона водийсидан иборат эди.

Аввалги саҳифаларда кўрсатилганидек, Худоёрхон сиёсий жихатдан ўта кўрлиги, кўроклиги ва шахсиятпарастлиги орқасида русларнинг ҳам, халқнинг ҳам куз ўнгида ўз обрўсини тўккан эди. У қандай бўлмасин, тахтни саклаб қолиш учун Рус давлатига таянишга, унга ўзини яхши кўрсатишга каттик тиришди. У рус ҳукумати вакилларига содиклиги ва ҳар қандай хизматга тайёрлиги ҳақида бирин кетин хатлар ёзиб турди. Хатто Россия билан хонликни бир давлат дейишгача борди. Масалан, у бу ҳусусда 1869 йил 18 апрелда Туркистон генералгубернаторлиги маъмуриятига шундай хат ёзган:

«Сизлар томонга қочиб ўтган сарбоз Турсункулов билан юборган самимий хатингизни олдим. Сизга нисбатан бўлган дўстлик туфайли мазкур сарбозни кечириб, сарпо қийғиздик ва хурсанд қилдик. Чунки у бегона давлатга эмас, балки Кўкон билан бир давлат — Россияга, яъни бир мамлакатга қочган». (ЦГВИА, ф. ВУА, д. 6814, л. 9.)

Демак, Худоёрхон ўз вақтида ҳоинлик қилиб, душман тарафига ўтган кишини афв этиб, бу билан Россияга содиклигини изҳор этган. Айниқса, унинг «бир давлат» ҳақидаги гаплари Рус давлатининг итоаткор хизматкорига айланганидан далолат беради.

Туркистон генералгубернаторлиги маъмуриятининг Худоёрхонга юборган жавоб хатида унинг сўзларидан мамнун бўлганликлари уқдирилган (Ўша жойда, 10 бет.).

Худоёрхон Россия паноҳида тахтда утиришни ва айшу ишрат қилишни афзал кўрди. «У, — деб ёзган эди Иброт, — Русиядан хотиржам бўлиб, вақтини ўйинқулгу билан ўтказуб, қуш солмоқ ва кўпқари чопмоқ йўлларинда бўлуб, уламо ва фузало насихатларига амал қилмай, жабру зулм тарафига ўтиб турганида, раияту халқ (ундан) юз ўғирди» (Исҳоқхон Жунайдуллоҳожа ўғли (Иброт), Фарғона тарихи. Мерос, Т., 1991, 310 бет.)

Худоёрхон давлат манфаатлари ва тақдирини ўйламай, Россияга орқа қилиб, қўнғлига нима келса, шуни қилаверган. Шу боисдан маҳаллий ва рус манбаларида хонни қораловчи маълумотлар серобдир. Уларда Худоёрхон тенги йўқ очқўз, молпараст, ута шафқатсиз ва золим сифатида тасвирланади. «Худоёрхон, — деб кўрсатилади манбада,

— кўп бадавлат булиб, хотинларни кўпайтиришга хирс кўйган. Кайфу сафони, рохатни ва тинчликни яхши кўрган. Халкнинг фойдасига иш юритмаган... Мамлакатнинг турли томонларида бир нечта богларида гуллар орасида кайфу сафо килиб етган, бедана, каклик ва хўрозларни уриштириш билан шугулланган. Масхарабозлар ва хофизлар ҳамда маъносиз ўйинлар билан умрини ўтказган.

Могу дунёга хаддан зиёда хирс кўйган ва ўзининг хазинасини бойитиш учун кўп солиқлар солган» (Аҳмад Заки Валидий. «Худоёрхоннинг сунгги кунлари». ЎзФА Шаркшунослик институти, инвентар рақами 15743, 7—8бетлар.)

Худоёрхон давлат харажатларини камайтириб, шахсий бойлигини орттиришда ҳеч нарсадан тоймаган. Окибатда маъмурият вакиллариининг таъминоти ночор ҳолга тушиб қолган. Хон хоҳлаган ер, қишлоқ ва овулни тортиб олиб, ўз мўлкига айлантирган. Унинг виждонсизлиги шу даражага борганки, ўз пири ва эшони Миён Соҳиб ҳазратнинг Шохойим исми хотинини зўрлик билан хотинликка олган (Ўша жойда, 9 бет.)

Унинг ўзи «кўп ёмон табиатли киши бўлиб» ёқтирмаган кишиларини қаттиқ жазолаган ва халкнинг муҳаббатини қозонишни ҳаёлига ҳам келтирмаган. (Ўша жойда, Ўша бет)

«Худоёрхоннинг мана шундай ишлари ва разил ахлоқи халқ, беклар, сипоҳийлар, бойлар ва уламоларнинг норозилигини чақирган».

Худоброҳон солиқ турларини қашф этишда ва уларни ундиришда тенги йўқ устаси фаранг бўлган. Масалан, бир бог ҳашакдан, бир пиёла сўтдан, ўнта тўхумдан, масхарабозлардан, айик ўйнатувчилардан, дўкон қоровулларидан олинадиган ва бошқа қилмақил солиқларни қашф этган.

Худоёрхон барча нарсалардан солиқ тўплаб, қатта бойлик орттирган. Бу ҳақда рус манбалари ҳам қалолат беради: «Солиқлар олинадиган буюмларнинг турлари жуда кўп бўлиб, улар имқони борида барча нарсалардан олиниб, халқ том маънода қилинган.

Ҳатто қамбағаллар қелтириб қотадиған қамиш, шохшабба, янтоқ ва шунга ўхшаш нарсалардан солиқлар ундирилган. Кейинги вақтларда тоғлардан ариқлар орқали оқиб қеладиған сувларга ҳам солиқ қолинган. Фақат нафас олинаятган ҳаводан солиқ олинаяган, қолос. Бу қол қонга қарши норозилиқнинг асосий омилларидан бири бўлган эди».

Худоёрхоннинг қаттиқ зулми ва адолатсизлиги, оғир иқтисодий ҳает ҳамда унинг Россиянинг қизматқорига айланиши халқ қазабини қўзғатди. Шунинг учун қонга қарши халқ билан бирқалиқда қарой қарбийлари ва амаддорлари, руқоний ва савдо вақиллари ҳам бош қўтарди. Бунда ўзбеклар, қирғизлар ва тожиклар қарол қатнашиб, ватан қоини Худоёрхонга ва Рус қавлатининг тажовузиға қарши қурашдиқлар. Бу қаракатнинг юзаға қелишида қирғиз Мулла Исқоқ мулла Қасан ўғли ҳам муқим ўрин эғаллаб, Пўлатқон номи билан шўқрат қозонган эди. Мулла Исқоқ тақминан 1844 йили тугилган. Унинг отаси Мулла Қасан ўқимишли киши бўлиб, Марғилондағи Оқмадрасада мударрислик қилган. Мулла Исқоқ даставвал Қўқондағи Тунқаторда, сунгра отаси қузурида таълим олган. Бир неча йил ўтғач, яъни 1867 йили Фарғонадағи Сўхға қелиб, ўз қабиладошларининг яйловида 2 йил яшаган, сўнгра Уҳндағи масжидда имомлик қилган. Қўп ўтмай у Андиқон шақриға бориб, масжидларнинг бирида имомлик қилган. Айни бир қайтда тамақи савдоси билан шугулланиб, Тошқентға қатнаб турган. Бу ерда Мулла Исқоқ қонлиқнинг нуфўзли кишиларидан бири қурамалиқ Абдумўмин оталиқ билан дўстлашиб, Тошқентға қелади. Қонлиқнинг сиесий қурашларида қарол қатнашган ва қўпни қўрган Абдумўмин қўп воқеаларни қапириб бериб, Мулла Исқоқнинг сиёсий онғини уйғотади. Бу вақтда,

яъни 1872 йили Шердодхох бошчилигидаги бир неча киргизлар Самаркандга боришиб, Кўкон хони Олимхоннинг невараси Пўлатбекни тахтга ўтказиш хакидаги мақсадларини баён этадилар. Бу ишни амалга оширишда киргиз кабилалари бевосита ёрдам беришлари маълум қилинади. Аммо тахт учун курашларда буvasи Олимхон ва отаси Иброҳимбек ўлдирилганлигини эсдан чиқармаган Пўлатбек таклифни қабул этмайди. Шундан кейин Шердодхох Тошкентга келиб, Абдумўмин оталик хонадониди меҳмон бўлиб, Пўлатбекнинг рози бўлмаганлигини сўзлаганда Мулла Исхок унинг номи билан тахт учун курашишни зиммасига олган. Шу равишда Мулла Исхок Пўлатбек, яъни собиқ ҳукмдор Олимхоннинг невараси сифатида сиёсий курашга киришади. У халқнинг Худоёрхон зулми ва Рус давлатига қаршилигини яхши англаган ҳодда ҳаракат қилиб, Наманган уездининг шимолий қисмидаги, яъни Косон ва Нанай оралигидаги Қутлук Саъид қабиласининг ёрдами билан атрофига 500 кишини туплайди. Шу равишда Пулатбек бошчилигидаги кўзғолон бошланган эди. Айтиб ўтиш лозимки, бу вақтгача Маъмир Мерганов бошчилигида Андижон уездида киргизлар ва Маъмун Шоумурзоков раҳбарлигида Чотқолда кўзғолонлар кўтарилган эди. Улар хон аскарлари томонидан бостирилган. Пўлатбек бошчилигидаги халқ ҳаракати ўша кўзғолонларнинг давоми эди.

Наманган шахрига Абдурахмон офтобачи бошчилигидаги ҳукумат қўшини келганида Пўлатбек тўқнашувдан кўриқиб, чекинишни лозим топди. Аммо Косонда хон аскарлари билан тўқнашувда мағлубиятга учради. Абдурахмон офтобачи унинг кўп сафдошлари ва кўзғолон қатнашчиларини ўлдирди ҳамда асир олди. Пўлатбек бир гуруҳ кишилари билан Чотқол тоғларига қочишга улгурди. У 1875 йилнинг бошларида Чотқолдан чиқиб, Кўкон атрофидаги Лайлакка келиб, 200 кишини тўплади. Ўша йили июлнинг биринчи ярмида Пўлатбек Узганда кўтарилган кўзғолонга бошчилик қилиб, хонликка қатта ҳавф тугдирди. Уларга қарши хон Иса Авлиё, Абдурахмон офтобачи ва Саримсоқ эшик оғаси бошчилигида 4000 кишилик аскар юборган. Бироқ 1875 йил 28 июлда бу йирик амалдорлар қўшин билан кўзғолончилар томонига ўтиб, бирлашганлар. Худоёрхоннинг ўғли Андижон ҳокими Насриддинбек 5 минг кишилик қўшин билан уларга қўшилган. Хонликнинг асосий ҳарбий қисмлари ва лашқарбошиларнинг кўзғолоғчилар томонига ўтиб кетиши Худоёрхон тақдирини халқ этган омил бўлди. Ўша кезлари хон билан суҳбатлашган Г. Вайенбергнинг сўзича, Худоёрхон «кўзғолончилар русларга қарши курашишни» мақсад қилиб қўйганлигини айтган. Киргизларнинг газот байроғи остида бош кўтарганликлари ҳам шундан далолат беради. Бу ҳусусда Кауфман ҳам 1875 йил 15 сентябрда ҳарбий вазирга ёзган хатида гапириб: «Бутун Кўкон аҳолиси бизга қарши очикданочик бош кўтарди», — деган. Эндиликда Худоёрхоннинг Россия қўчларига таянишдан бошқа иложи қолмай, ёрдам сўраб Кауфманга мурожаат этди. «Шу қўнлардаги оғир ва бахтсиз пайтларда, — дейилади унда, — менинг Мулла Иса Авлиё, Абдурахмон парвоначи ва Қолназар парвоначи сингари энг ишончли кишиларим қўшин билан душманларим — киргиз қўзғолончиларига қўшилдилар ҳамда менга қарши урушмоқчилар.

Мен ҳамма вақт сиз, олий ҳазратларидан дўстлик ва ёрдам қўтиб турганлигим боисидан бу гал ҳам мени эътибордан четда қолдирмағайсиз. Шахсан ўзимни ва Кўкон хонлигини улуг император жанобларининг ихтиёрига топшираман ҳамда қўшинни тўплар билан биргаликда имқони борича тезроқ Кўкон шахрига юборишингизни сўрайман» (Память о Фергане. 1901, стр. 17—18.).

Худоёрхон узилкесил ўзини ҳам, бутун хонлиқни ҳам бутунлай босқинчилар оёғи остига

ташлади. У шу даражада ишончни йўкотган эдики, фурсатни ганимат билиб, кочишга қарор қилади. «Охир уламр саксон ароба кўч хазина ва ойимлар, бекалар, етти ароба танга» билан 1875 йил 22 июлда йўлга чиқади. Унинг ёнида 4000 пиеда ва 2000 отлик аскар, 68 тўп борган. Бирок Кукондан 10 чакирим юрганларидан кейин мазкур кўшин хонни ташлаб кетган. Хон 500 аскар билан йўлни давом эттирган. Кўкондан харбий қисмлар Худоёрхонни тутиш учун кетидан қувган ва тўқнашувлар оқибатида хон аскарларидан 8 киши ўлдирилган, 9 киши ярадор қилинган. 1875 йилнинг 7 августида Худоёрхон Хўжандга келгач, Тошкентдаги рус харбий маъмурияти ишончини қозонган кишилар, хусусан, Саъидазимбой воситачилигида генералгубернатор билан қандай муомалада бўлиш ҳақида маслаҳат сўраб, бир кишини унинг ҳузурига 6 минг танга ва хат билан жўнатган.

Бу киши Саъидазимбой ҳузурида бўлиб, хатни берганда у бир нуфузли рус амалдорининг уйига пул билан борган. Бу амалдор Худоёрхон Кауфманга «Ман юртимга боруб, мамлакатни тинчитиб, ўрнумга ноиб қўйиб, сўнгра борурман», деса фойдали бўлади, деган. Аммо хон Тошкентда Кауфман билан учрашганида бунинг ўрнига, «Мени императорни қўриш учун юборишингизни сўрайман», — деганини ўзи билмай қолган. Губернатор бунга розилик билдириб, йўлга отланишни айтган ҳамда қиличининг учини секин ойнага уриб қўйган. Нима учун бундай қилганлигининг сабаби номаълумлигича қолган. Шунда нуфузли кишилардан бири хонга: «Эвой, қани ул қанча ҳаракатлар илан (Тошкентдан) топган сўзларимиз, нимага демадингиз», — деганида у: «Ўша сўзлар дилимда такрор эрди, аммоки, мани тилим муҳолифат этди, тилим ҳўб дегандин кейин билдим», — деган. Яна, хон «Иш қулдан қетатурсан бўлганда кишини ўз аъзойи жавораси ҳам муҳолиф бўлур экан, ўзим ҳам хайрон бўлдум», — деган.

«Шундан кейин, — дейди воқеа гувоҳларидан бири, — ҳаммамиз бирдан ҳафа бўлдук. Йигисиги, кўз ёши бўлди. Ўшал қун генералгубернатор дарҳол қогоз буйруқ чиқарди: «Эртага хон Ўринбургга жўнасан», деб. Хон тақдирга тан қўймай, эмди, маслаҳати ҳаракат бўлди. Хонни раъйи бекзодлар ва ойимларни Тошкентда қўйиб, қетмок маъқул бўлмади, на учунки, анда ишончлик одам бўлмади. Туркистонда ўзларига қараган эътимодлик кишилар бўлгани учун аҳли аёлларни Туркистонда қўйиб қетмок муқаррар бўлди.

Эртаси қибда жўнадук. Хон илан етмиш киши эди. Мундан Атобек нойиб қўлида юз эллик адад сипохлар ҳам бор эрди. Тошкентдан жўнаб, бир қўнуб Чимкандга бордук. Анда бу ҳафалиқларимиз устига хон Атобек нойибга бир нима, деди. Нойиб хонга бир нима, деди. Гина ва афсус тўғрисида бирбирлари ароз бўлуб, жамиъ юз эллик сипохни олиб, Атобек нойиб Чимканддан Хўкандга қайтди. Хон қолган кишилар билан жўнади. Туркистон қорилди. Хон Мусо Али мингбоши ҳавлисига тушти. Бекзодлар ва аёлга алоҳида ҳавли тайёрлаб қордилар. Анда хон беш қун туруб, аҳли аёллар билан қидолашиб, Туркистондан жўнадук. Маҳрамлар билан бирга эдук. Туркистондан қикуб, бир Қулунсурон деган ерга қорилди. Анда етиб, эртаси хон маҳрамларга қавоб қериб, айтдики: «Қар қайсиларингизни аҳли аёлларинг қор, бизни бошимиздаги тақдирга ўзимиз муқтало, сизлар овора бўлманглар, деб қар қайсиларимизга бирмунчадан танга қерди, қотиха қерди. Бизлар қайтдук».

Қўриниб турибдики, Худоёрхоннинг тақдири қолимлиги, қалтафаҳмлиги ва она қуртга қоинлик қилганлиги туфайли қуда қожеали бўлди.

1873 йили полковник Скобелев харбий вақил сифатида бир неча қолдат билан Қўконга юборилган эди. У билан бирга харбий топограф Реднев ва тақки ишлар вақирлигининг

вакили Вейнер ҳам борган. Улар Худоёрхон билан бирга Хўжандга кайтишга мажбур бўлган эдилар.

Руслар фойдаси тегмайдиган бўлганидан сўнг Худоёрхонни тақдирлаш у ёқда турсин, халк хисобига тўплаган хазинасини ҳам тортиб олди ва ўзини Оренбургга сургун килди. Хонни бу ерга Мулла Маъруф додхох, Косим тўқсоба, Жамил хазиначи, Мухаммад шарбатдор, Хурсанд ва Муллача (хар иккаласи кул), Мирзобой сагир ва Тожи махрам деган кишилар кузатиб борганлар.

Худоёрхон Кўкондан чикиб кетишидан олдинок юкори табака вакиллари тахтга унинг ўгли Насриддинни ва бошка номзодларни ўтказишга киришган эдилар. Абдурахмон офтобачи бошчилигидаги гурухлар Насриддинни тахтга ўтказишга муваффақ бўлдилар. Бу хон Туркистон генералгубернаторлиги билан гуё яхши алоқаларни ўрнатиш максатида Кауфманга хат юборган. Бунда у ўзининг тахтга ўтирганлигини маълум қилиш билан баробар, дўстона алоқада бўлиш хақида сўз юритган. Аслида эса, у Рус давлатининг тажовузига қарши кучларни тўплашга уринди. Хусусан, у Бухоро амирига қуйидаги мазмунда хат жўнатган: «Отам ўрнига тахтга ўтирган мен сизга маълум қиламанки, ҳозирда дин ҳимояси учун курашга отланган шаҳар ва дашт аҳолиси катта кучгайрат билан бош кўтарди.

ОнаВатанга мухаббат ва содиклик ҳамда дин учун кураш шунча кўп одамларни бир жойга жамладики, сонсаногӣ Худодан бошка ҳеч кимга маълум эмас. Мени Андижондан келтиришиб, кофирларга қарши курашишни зиммамга юклдилар. Биз тахтга эга бўлдик, шаҳар ва дашт аҳолиси бизни хонлик либоси билан зийнатлади. Ҳозирда кофирлар ўтадиган ҳар бир йўлга ҳарбий қисмлар юбордик. Шаҳсан мени ўзим ҳам кофирларга қарши курашиш максатида беҳисоб кўшин билан йўлга чиқдим.

Олий хазрат! Сизни отам ўрнида ва исломнинг йирик ҳукмдорларидан бири сифатида кўриб, ўзимизни ишларимиз ва эзгу мақсадларимизни изҳор этмоқдаман!»

Сайидали хўжа Абдусаттор Маъзум ўгли томонидан амирга топширилган мазкур хатдан аёнки, Насриддинхон Бухоро хонлигини ошқора бўлмасида, унинг ҳаракатларига хайрихоҳлик билан қарашга қақирган. Абдурахмон офтобачи ва Иса авлие ҳам Бухоро амирига ўша мазмундаги хатларни юборган. Насриддинхон ва унинг атрофидаги Абдурахмон офтобачи бошлиқ ҳокимият вакиллариининг юргизган сиесатини белгилашда Тошкент аҳолиси ва нуфузли кишиларга, жумладан, Саъидазимбойга юборилган мурожаат ҳам диққатни жалб этади: «Мана 12 йил ўтдики, — дейилган унда, — лаънати руслар Хўжанд, Тошкент, Ўратепа ва Самарқандни босиб олишиб, дин шўъласини ўчирдилар ва исломга зиен келтирдилар. Шунинг учун барча мусулмон аҳли урушни муқаддас бурч, деб ҳисоблайди. Худоёрхон бўлса, руслар билан дўстона муносабатда бўлиб ва кўп совғалар юбориб, хатога йўл қўйган эди. У бизнинг динни қаттиқ ушлаш хақидаги насиҳатимизга қирмай, оқ подшоҳга берилди, ислом динидан қайтди ва қалбақи оқ подшоҳга епишиб олди ҳамда бизни орамиздан қикди. У буларни ҳаммасини шахсий манфаатларини ўйлаб қилган эди. Шундан кейин барча рухонийлар ва хизматчиларнинг вакиллари, ҳамма қаттақичик одамлар бир ёқадан бош қикариб, қелишмовчиликларни бартараф этган ҳолда, хоннинг қатта ўгли Саъид Мухаммад Насриддинни тахтга ўтказдилар. Бизни давлатимиздан 3 лақ, яъни 300.000 киши қикади ва бу билан биз қатта қучга эгамиз. Биз, қаттақичик ҳаммамиз ҳамда ҳар бир киши алоҳида курашишни муқаддас бурч деб қилиб, бир киши қолгунга қадар жанг қиламиз ва Худонинг марҳамати ила қалабага ишонамиз.

Агарда ҳозир сизлар бу хатни олганингиздан кейин мусулмон динини ҳимояси учун

мукаддас урушни хохласангизлар, у вақтда бир жойга тўпланиб, урушга тайер турунглари».

Абдурахмон офтобачи ва Мулла Иса Авлиё имзоси билан битилган хат шуни кўрсатадики, хонликдаги халқ ҳаракати Рус давлати ва унинг тарафдори Худоёрхонга қарши қаратилган озодлик кураши ҳисобланган. Аммо шуниси таажжубланарлики, ўша хатларнинг муаллифлари амир ва Саъидазимбойнинг Россиянинг содик тарафдорлари эканини била туриб, уларни ердан беришга даъват этганлар. Амир ва Саъидазимбой эса хатларни Туркистон генералгубернаторига топшириб, Россияга содикликларини яна бир бор намоёни қилганлар.

Шу тарзда, хонликдаги ватан ҳимоячилари сардорларининг четдан ердан олишга қаратилган умидлари пучга чиққан эди.

1873 йил 31 июлда Кауфман Насриддинхон хатига езган жавобида Худоёрхон билан тузилган 1868 йилги шартномани ва дўстлик алоқаларини бузмаслик шarti билан унинг хонлик макomini тан олишини билдирган. У Насриддинхоннинг Рус давлатига қарши қаратилган ҳаракатларини яхши билсада, лекин вақтинчалик хон билан муроасага боришни лозим топган.

РУС КЎШИНЛАРИНИНГ БОСКИНЧИЛИКЛАРИ ВА ХОНЛИКНИНГ ТУГАТИЛИШИ

Кўкон хонлигидаги халқ ҳаракатлари ва Худоёрхоннинг қочиши орқасида юзага келган оғир вазият рус ҳукуматида кўл келди. Бу вақтда Ёттисувда турган Кауфман дарҳол Тошкентга қайтиб, хонликни босиб олиш чораларини кўрди. Бу орада, яъни 1875 йил 6 августда ватан ҳимоячилари Тошкент тарафга юриш қилиб, Охангарон дарбсидаги Облик қишлоғини эгалладилар. Улар 8 августда Тошкент билан Хўжанд ва Уратепа оралигидаги почта бекатларини эгаллаб, 16 русни асирликка олдилар. Савдогар Исаевнинг ойна заводида ўт қўйилди. Бундан хабар топган Кауфман Сирдарё вилоятининг губернатори Головачевга ҳарбий юриш бошлашни буюрди. Головачев ҳарбий қисм билан Тошкентдан 60 чақирим узокликдаги Тилов қалъасига борди. Бу вақтда 5000 қишлоқ ватан ҳимоячилари Облик қишлоғидан Тиловга ҳужум қилишга тайёрланмоқда эдилар. Ҳар икки томон ўртасида қиска отишмалардан сўнг ватан ҳимоячилари тоғ томонга чекинганлар.

Тошкентда Кауфман Биринчи Туркистон ўқчи батальони, Оренбург кўшинининг тўртта отлик тўпчиларини, 100 казак аскар ва бошқа ҳарбий қисмларни Кўконга жўнатган. Бу вақтда ватан ҳимоячиларининг айрим гуруҳлари Хўжанд атрофларида почта бекатларини ёндирганликлари ҳамда кўконликлар Нов қишлоғини эгаллаганликлари ҳақидаги маълумотлар Тошкентга келиб турган. 5000 қишлоқ қирғизлар Сирдарё орқали ўтиб, Курама уездига қарашли Самғар қишлоғини эгаллаганликлари тўғрисида ҳам хабарлар олинган. Шу боис Головачев Гарновский бошчилигидаги ҳарбий қисмларга Хўжанд томонга юришни буюрган. Кўконликлар Тошкент атрофидаги Паркентга ҳужум қилармиш, деган овозларга жавобан у жойга 1875 йил 21 август кечаси полковник Скобелев раҳбарлигидаги аскарлар юборилган.

Хакикатан ҳам Кўкон хонлигидаги ватан химоячилари руслар босиб олган Тошкент ва Хўжанд чегараларига бостириб кириб, душманга зарба беришга уринганлар. Головачев аскарлари Охангарон минтакасидаги ОбликТилов атрофларида кўконлик химоячилар устидан галабага эришганлар.

1875 йил 13 августда Кауфман йўлга чикиб, Пискентга келганида подполковник Нолдедан 9 август куни Хўжандга хужум қилган ватан химоячилари тормор этилганлиги хақидаги хабарни олган. Шу воқеа маълум бўлдики, Абдурахмон офтобачи Махрамда кўп қуч тўплаб, ўша куни Хўжандга уч томондан хужум уюштирган экан. Хусусан, Кўкон йўлидан 1015 минг кишилик ва Самгар томонидан 610 минг кишидан иборат ватан химоячилари хужум қилганлар. Кўконликлар Хўжанднинг Нов дарвозаси тарафидан бостириб қирган эдилар. Аммо барчаси душман томонидан орқага суриб ташланган. Шунга қарамай, Хўжанд хавфдан холи бўлмаганлиги учун уезд бошлиги подполковник Нолде шаҳар мудофаасини мустаҳкамлаш чораларини кўрди. Бу орада ватан химоячилари шаҳарга яқинлашиб келдилар. 12 августда уларга қарши полковник Саримович 4 рота, 100 казак, артиллерия дивизиони билан юриш қилиб, чекинишга мажбур этган. Шундан кейин у Кистакўз деган жойга жойлашган. Сўнгра у Абдурахмон офтобачининг 16 минг кишилик қўшинига хужум қилиб, уларни Кўкон йўли бўйлаб қувлади. Кўп ўтмай Тошкентдан Хўжандга қўшимча харбий қисмлар етиб келди. Бир пайтда Кауфман ва Головачев бошчилигидаги қўшинлар Хўжандга бораётганда Мирзаобод станциясида Кўкон отликлари кўринган. Улар душман аскарлари кўриниши биланок Самгар қишлоғига қочганлар. Уларнинг кетидан юборилган полковник Скобелев солдатлари Самгарга борганда 4 минг кишилик химоячилар у ердан Махрам қалъасига қайтганлиги маълум бўлган.

18 август куни Кауфман қўшин билан Хўжандга борган. Бундан олдинроқ полковник Ефимович бошчилигидаги 200 казак артиллерия дивизиони билан Самарканддан келган эди.

Умуман, Кауфман Кукон хонлигига қарши қурашиш мақсадида харбий қисмларни Хўжандга тўплайди. Бу ерда 16 рота пиеда аскар, шу жумладан, битта сапер ротаси, 20 тўп, 900 отлик солдат ва 8 ракета станоклари жамланган эди.

1875 йил 20 августда Кауфман ўша қўшин билан Хўжанддан чикиб Кукон йўли бўйлаб юрди; 40 қақирим йўл босгандан кейин Махрам истехкомига дуч келиб, уни босиб олишга қиришди. Бу қалъа шимолдан Сирдарега, жанубдан эса айрим жойлари богларга бориб такалган. Унинг уруш олиб бориш мумкин бўлган гарб томони эса, сув тўлдирилган зовур билан қуршалган. Умуман, истехком етарли даражада мустаҳкамланган бўлиб, 15 минг кишидан иборат ватан химоячилари шайланиб турган. 1875 йил 22 августда шахсан Кауфман қўмондонлигида қўшин Махрамнинг орқа томонидан хужум бошлади. Шу вақтда ватан химоячилари душманни ҳам орқадан, ҳам чап томондан қуршаб олади. Душман томонидан тинимсиз егдириб турилган туп ўқлари ватан жангчиларига яқинлашиш ва тўқнашиш имконини бермади. Шундан кейин босқинчилар хужумга ўтди. Уларга қарши ватан химоячилари 10 тўпдан ўқ узиб турган. Бунга қарши душман 12 тўпдан ўқ егдирган. Шу равишда ҳар икки томондан жанг кетаётганида Кауфманнинг буйруғига биноан генерал Головачев артиллерия воситасида хужумга ўтган. У қаттиқ жанглардан сўнг Махрам дарвозасини бузиб, ичкарига бостириб қиришга муваффақ бўлган. Бу ерда босқинчилар 16 тўп, кўп яроғаслаха, порох ва озиковқат маҳсулотларини ўлжага олдилар. Ватан химоячилари эса дарега чекиндилар, лекин жуда яқин масофадаги

душман кучлари уларни укка тутиши оркасида жуда кўп одамлар халок бўлган. Сўнгра полковник Скобелев бошчилигидаги 500 солдат Махрам богларида пистирмада турган ватан химоячиларига хужум қилиб, 2 тўпни ўлжага олиб, уларни Кукон йўли бўйлаб 10 чакирим жойгача қувиб борган.

Махрамдаги мағлубият хонлик такцирини ўзилкесил хал қилган омиллардан бири ҳисобланади. «Махрамдаги галаба, — дейилади рус манбасида, — ўзининг ўта билимдонлик ва ажойиб равишда қўлга киритилганлиги оркасида Кўкон хонлиги аҳолисига каттик таъсир этиб, уни тинчотишда ва ақлхушларини йигиб олишда муҳим ўрин тутди. Бу галабанинг аҳамияти яна шундан иборатки, Махрамда ҳаракатларнинг сардорлари ҳамда бизга қарши қаратилган барча кучлар ва маблағлар тўпланган эди. Зеро, Махрамда Абдурахмон офтобачи томонидан тулланган кучлар сони бизнинг маълумотимизга қура, 30000 кишини; кипчокларнинг кўрсатишича эса, кипчоклар ва қирғизлардан ташкил топган факат отликларнинг ўзи 50.000 одам ҳисобланган. Абдурахмон офтобачининг ўзи жангда қатнашган бўлсада, лекин шериклари билан бизнинг ўқимиз етмайдиган жойда турган. Биз ўстун қелиб, қуконликлар қочганларида Абдурахмон офтобачи ҳам биринчилар қатори жуфтаси урган эди. Махрамда асосан шаҳар ва қишлоқлардан қелтирилган ода: шар қатта талофат қуриб, оз қишлоқларгина ўйларига қайтдилар. офтобачининг кипчок ва қирғизлардан иборат отликлари бизнинг ўқимиздан ўзқроқ турганлар ва отлари қопқир бўлганлиги ўчун қочиб ўлгурдилар. Махрамдаги галабамиз бутун хонлик бўйлаб таралди».

Демак, Махрамдаги жангда Абдурахмон офтобачи ва сафдошлари ўрушга яхши тайёргарлик қўрганлар, лекин жанг вақтида раҳбарликни ўрнига қўя олмай қочиб қилганлар. Натижада ўз ҳолига ташлаб қўйилган ватан ҳимоячиларидан факат 3000 отлик омон қолган, ҳолос.

Иброт ҳам Махрамдаги жанг ҳақида тўхталиб: Абдурахмон офтобачи «Русияга ўрушмоқчи бўлуб, Махрамга боруб, андин Хўжандни муҳосара қилмоқ бўлуб, ҳеч иш қилмай, неча минг одам дарега қетиб, Махрамдан қочиб, Маргинонга қетди», — деб қизган эди.

Демак, қосқинчилар неча минг одамларни Махрамда дарега қўқтирган қи қириб ташлаганлар. Улар Махрамда 39 тўп, 1500 турли қуролларни, қорос, 1910 пуд ўн, 837 пуд қуруч, 3200 пуд жўқори, 224 от ва бошқа турли нарсаларни ўлжа олдилар. Булардан ташқари, солдатлар қўлга туширилган кўп тўпларни Қирдарёга ташлаб юборганлар. 1875 йил 23 августда Қауфман Махрамдаги галабани императорга телеграмма орқали маълум қилган. Буни император мамнуният билан қарши олган.

Махрамдаги мағлубият Кўкон хони Насриддинхон ва ўнинг атрофидагиларни қаросимага солиб, хон дарҳол Қауфман номига қуйидаги хатни элчи Қозил Аҳмад Маҳдум Аъзам ва Мулла Муҳаммад Иса авлие орқали юборган:

«Жаноби олийлари! Бизнинг отамиз билан тинч ва дўстона равишда яшаб, ҳар икки томон халқи хотиржам эди. Менинг падари бузруқворим шариятга қарши янги тартибларни қуллаб, халқни ҳар томонлама қзди ва уни шу даражада қндирдики, бурнидан тутун қикарди. Буларнинг ҳаммаси қўзғолон қўтарилишига ва отамни тахтдан маҳрум этилишига олиб қелди. Сиз яхши биласизки, Мулла Абдулқарим мироҳур орқали сизга юборилган хатга ўзқ вақт жавоб олмадик. Биз йўллар ҳавфсизлигини таъминлаш мақсадида турли жойларга қўшин юборган эдик. Сизнинг Мулла Абдулқарим мироҳур орқали юборган хатингиздан ҳайрихоҳлигингиз ва шартлар инобатга олилан тақдирда хонлигимизни тан олишингизни билдик. Дўстлигингиз ва яхши ниятларингизга ишонган

холда шартларингизнинг ҳаммасини қабул қилиб, хат ёзмокчи бўлиб турганимизда Қорахитойда (Тиловда) икки кўшин ўртасида тўқнашув бўлиб, улардан бирида (кўконликлар) чекинишга мажбур бўлганлар. Биз дарҳол Муллахожи Мирза Қарим орқали сизга ўзимизнинг дўстлигимиз ва исёнларни тўхтатилганлиги ҳақидаги хатни ёзишни буюрган эдик. Аммо кеча Маҳрамдаги Худонинг хоҳишига кўра содир бўлган воқеани эшитдик. Биз исенни бостиришга кўп ҳаракат қилдик, лекин уддалай олмадик. Шунинг учун ҳам Мулла Абдулқарим билан юбориладиган хатни жўнатишнинг иложи бўлмади. Сизнинг барча шартларингизга розилигимизни ва қипчоқ исенчиларининг қилган ишларига узримни ўз ичига олган хатимни Ҳозил Аҳмад Маҳдум Аъзам орқали яратилган икки от ва икки бўкчадаги совғалар билан юбормоқдаман».

18 рус асири ҳам элчи орқали Кауфман ҳузурига жунатилганди.

Насриддинхон бир қичкина ҳарбий губернаторга қанчалик яқинмасин ва унинг олдида тиз чўқмасин, барибир, сўровлари инобатга ўтмади. Чунки рус ҳукумати Қукон хонлигини сақлаш ниятида бўлмай, уни тамомила тугатиш ҳаракатида эди. Шунинг учун ҳам Кауфман хон совғаларини олмади ва хоннинг узи қелиб бўйсунуши лозимлигини элчига билдирди. Эндиликда рус ҳукумати учун номигагина тахтда ўтирган Насриддинхон билан юқори даражада алоқа юргизишга асос ва зарурат йўқ эди. Кауфман, айниқса, Маҳрам галабасидан сўнг хонликнинг тамомила тормор этилишини яхши биларди.

Бу вақтда хон ва унинг атрофидаги сарой амалдорлари Қўкон мудофасини мустаҳкамлаш, душманга қарши қурашиш қораларини қўриш ўрнига таслим бўлишга тайёргарлик қурмоқда эдилар. Зеро, 1875 йил 29 августда Кауфман катта кўшин билан Қўкон шаҳрига қелганда Насриддинхон бошлиқ нуфузли кишилар «халқ номидан туз ва нонни қабул қилишни ҳамда ҳукмдор императордан халққа раҳмшафқат» сураганлар. Кауфман бу сўровни мамнуният билан инобатга олди ва Қукон шаҳрини урушсиз эгаллаганлиги тўғрисида императорга телеграмма жўнатди. Петербургда бу хабар хурсандчилик билан қабул қилинди. Кауфман ўша телеграммада бутун Наманган беклигини Сирдаренинг ўнг қиргоғи билан Россияга қўшишга рухсат берилишини ҳам сўраган эди. Император агар бу тадбир қелажақда чегара ҳавфсизлигининг олдини олиш имконини тугдирса, уни амалга оширишга ижозат берди.

Кауфман бутун шаҳар бўйлаб кўшини билан ўтиб, сўнгра Қўкон атрофидаги ҳарбий лагерга қелган. Уни бу ерга Насриддинхон намоишқорона қузатиб қўйган. Кауфман вазият тақозосига кўра Насриддинхон билан вақтинчалик муроса қилиб, Маҳрам қалъасини унга қайтариб берган. У Марғилон, Шаҳрихон, Андижон, Уш ва Наманганга хат тарқатиб, нуфузли кишиларнинг Қўконга қелишларини сўради. Мазкур жойлардан Россияга бўйсунуш борасида маҳаллий нуфузли кишиларнинг муҳрлари босилган розилик хатлари қелтирилган бўлсада, лекин улардан биронтаси ўзи қелмаган. Улар Кауфманнинг иккинчи маротаба юборган сўровини ҳам инобатга олмай, шахсан қелишни лозим топмаганлар. Бу шундан далолат берадики, улар босқинчиларга қилдан қарши бўлган. Бироқ, Россия билан Қўкон хонлиги ўртасида қарийб 25 йил мобайнида олиб қорилган урушлар мобайнида қўрилган катта талофатлар хонликни ҳар жиҳатдан заифлаштирган эди. Бошқача айтганда, жанг қилиш нияти қору, лекин таянадиган мустаҳкам раҳбар ва қуч йўқ эди.

Кауфман мана шу ниятнинг ўзини ҳам ҳавфли ҳисоблаб, 1875 йил 5 сентябрда Марғилонга қараб қурди. Бу вақтда Марғилонда Абдурахмон офтобачи бошчилигидаги ватан ҳимоячилари қор эди. У душманга қарши қуришнинг қойдаси йўқлигини англаб, Марғилонни ташлаб қетади. Кауфман 8 сентябрда Марғилонга қелганда айрим юқори

табака вакиллари ватан химоячиларидан колган 9 тўпни «ўзларининг итоат этганликлари» белгиси сифатида унга топширганлар. Кауфман полковник Скобелев бошчилигидаги 600 казак, 1 ракета батареяси, 2 тўп ва 2 рота пиеда аскарни Абдурахмон офтобачининг оркасидан жўнатган. Душман кучлари Маргилондан 68 чакирим нарида жойлашган Мингтепага якинлашганда Абдурахмон офтобачи бошлик ватан химоячиларининг таркалиб кетганлиги ва тоғларга кочгани маълум булади. Рус аскарлари ватан химоячиларининг кетишга улгурмаган охирги қисмлари билан тўқнашадилар. Шу тариқа, босқинчилар анча хавфли ҳисобланган ватан химоячиларидан қутулгач, Кауфман Насриддинхонни чакириб сулҳ лойихаси билан таништиради. Бунга кўра, Сирдаренинг ун қиргоғидаги жойлар Россия империяси таркибига кириши ҳамда ҳарбий харажатларни қоплаш учун рус ҳукумати 600 минг танга тоvon тулаши лозим эди. 1875 йил 23 сентябрда Насриддинхон Кауфманга ўз хатини топширади: «Ярим подшоҳ! Сизга қуйидаги сўровларни маълум қиламан: воқеалар (қузғолонлар) бошланган вақтларда мен офтобачининг қистови туфайли ихтиеримсиз хон бўлганман. офтобачи қул остида ёмон одамларнинг қўпчилиги туфайли ҳеч нарса қила олмаганман. офтобачи ўзбошимчалик билан ҳарбий қўриш қилиб, Маҳрамдан қочгандан кейин мен Мулла Абдулқарим орқали юборилган (сизнинг) хатингизни олишим биланок мамнуният билан розилигим ва содиқлигим ҳақидаги хатимни совгалар билан Эшон Фозил Аҳмад Маҳдум Аъзам ва Иса авлие орқали юборганман. Сиз бу томонга юрганингизда ва тўхтаган ҳар бир жойингизда имкони борича ўз хизматимни адо этдим.

Мен сиз билан учрашганимдан кейин сизнинг доно сўзларингизни тушундим ва тамомила тинчландим ҳамда сизга бўлган умидим қўнданқўнга ортиб борди. Мен сизнинг ваъдаларингиз ва эътиборингизни барчага тарғибот этганимда халқ қаноат ҳосил қилди.

Мен жума қўни сулҳ шартлари билан танишдим. Мени қўноқкор дейилиб, тоvon тўлаш белгиланган. Шартноманинг айрим моддаларини бажаришга ожизлигимни англаб, илтимосимни ездим. Мен сиздан мамнунман ва хурсандман ҳамда сизга миннатдорлигимни изҳор қиламан. Менга халқни бошқариш қўйин, шу боис берган ваъдамни ўзгартириб, мени ва халқнинг тақдирини халқ этишни сиз қўрим подшоҳнинг ихтиёрига топшираман».

Насриддинхон ўзини шу даражада ожиз ва елғиз сезганки, хонлик тақдирини тамомила Россия қўлига топширишга қарор қилган. Айниқса, уни тоvon масаласи қаттиқ ташвишлангандир. Чўнки қазинани Худойрхон олиб кетганлиги туфайли ҳукуматнинг қўнтаги қўруқ эди. Тоvonни қашшоқлашган халқдан тўплашнинг ҳеч иложи бўлмаган. Кауфман хоннинг хатининг четига: «Мен Насриддинхондан шартноманинг бажарилишини сўраганимда у менинг ишонадиган одамларим йўқ, атрофдагиларга эса таяниб бўлмайди», деб жавоб берганлигини ёзиб қўйган.

Кауфманнинг ўзи ҳам тоvon ундиришнинг имкони йўқлигини англаб, уни тўлашга зўрламайди. Оқибатда 23 сентябрда СирдарВнинг ўн қирғоғининг Россия таркибига қиритилиши масаласи бўйичагина ҳар икки томон шартномани имзолади.

1875 йилнинг 26 сентябрида Кауфман Наманганга қелиб, унинг ёнтрофига қўшин билан жойлашди. Бу вақтда Кауфман Абдурахмон офтобачи ва Қўлатбек бошчилигида Андижон шаҳрида, атрофқўйларида қатта қўч тўпланганлиги ҳақидаги қабарни олди. Рус манбасида дейилган: «Андижонликлар шаҳарнинг ўн иккита қатта қўчасида турли нарсалардан тўсиклар ўрнатганлар. Андижон химояси учун шаҳарликлардан ташқари қишлоқларнинг ақолиси ҳам қелган. Шаҳар химоячиларининг қони 6070 минг қишидан

иборат бўлиб, уларга Абдурахмон офтобачи бошчилик килган. Пўлатбек эса 15 минг киргиз билан русларга орка тарафдан зарба бериш мақсадида шаҳар чеккасига ўрнашган».

Пўлатбекнинг кейинги фаолияти хақида шуни айтиб ўтиш лозимки, у ўз атрофига киргизлардан ташқари енгилиб кочган Кўкон аскарларини ҳам тўплаб, анча куч йиккан. Унинг тарафига кипчок вакиргизларнинг Ўролалли, Бўтабек, Бағишбек, Мулла Йўлдош, Исфандиёр, Мирзакул, Ёрмат, Эшмат, Амаллиш оғаси, Шомирза, Умарбек, Хасанбек Сулаймон удайчи, Абдумўмин сингари атоқли кишилари ҳам ўтган. Улар Насриддинхон ватани сотиб Россия тарафдори бўлгани учун Пўлатхонни Андижоннинг Бўтакора қишлоғида хон деб эълон қилдилар.

Андижоннинг озодлик кураши марказига айланиши босқинчиларни қаттиқ ташвишлантириши турган гап эди, албатта, Чунончи, Кауфман дархол генерал Троцкий бошчилигида 1400 кишилик кўшинни 4 ракета станогли ва 8 тўп билан Андижонга жўнатган. Улар 29 сентябрда Андижондан 6 чақирим узоқликдаги жойга бориб ўрнашганлар.

Биринчи октябр куни генерал Троцкий ўз қушинини полковник Скобелев, МиллерЗаконелский ва барон Аминов бошчилигида уч қисмга бўлиб, шаҳарга ҳужум қилишни буюрган. Улар шаҳарга яқинлашганда Пўлатхон отлиқлари ҳужумга ўтган, лекин душман тўпларидан отилган ўқ емири остида ҳужум қайтарилган. Полковник Скобелев ва Аминов бошчилигидаги кўшин шаҳарга кетмакет ўқ отиб, бостириб қиради. Улар шаҳардаги ҳоким саройини ишғол этган вақтда МиллерЗаконелский солдатлари ҳам етиб келган. Шундан кейин ватан химоячилари билан душман қучлари ўртасида қаттиқ жанг бўлган. Жангда бевосита қатнашган рус ҳарбий хизматчисининг сўзига қараганда, солдатлар ҳоким саройини эгаллаб, унинг атрофидаги уйларни бузиб ташлаганлар. Хатто химоячилар қаршилиқ кўрсатган айрим хонадонларга тўплар отиб, хонавайрон қилинган¹.

Душманга қарши уйларнинг томларидан, тўсиклар ортидан, дарахтлар орасидан ва бошқа жойлардан ўқлар отилган. Солдатлар қаердан ўқ отилган бўлса, ўша жойни тўплардан ўққа тутган. Ҳоким саройи ҳам босиб олинган. Шундан кейин генерал Троцкийнинг кўрсатмасига биноан шаҳар ендирилиб, ҳаробага айлантирилди. Ўша 1 октябр куни соат 2 да душман аскарлари шаҳар яқинидаги лагерларга қайтиб, дам олган. Икки соатдан кейин Скобелев раҳбарлигидаги 200 казак, 6 тўп билан келиб, шаҳар халқини янада қаттиқроқ қазолаш учун уни уч соат мобайнида тинимсиз ўққа тутди. Уруш 6 соатга чўзилиб, химоячилар қаттиқ жанг қилганлар. Бироқ душман устун келиб, жуда кўп одамларни қирган, кўп уйжойлар хонавайрон бўлган. Бу ҳам камдек, генерал Троцкийнинг ваҳшийлиги авжига миниб 2 октябрда ҳам шаҳарни тўплардан ўққа тутқазган. Шунга қарамай, химоячилар қаршилиқ кўрсатишни тўхтатмаганлар. Босқинчилар Фарғона водийсининг энг йирик ва ривожланган шаҳарларидан бири ҳисобланган Андижонни узоқ вақтгача қаддини кўтара олмайдиган даражада остинусти қилиб ташладилар. 12 октябр кунлар Андижонга тўплардан жаъми 226 снаряд отилган эди. 1875 йил 3 октябрда генерал Троцкий Андижондан Наманганга кетиш йўлида ватан химоячилари билан тўқнашган. Бундай тўқнашувларда қатнашган, деб кўп қишлоқлар ендирилган. Қанчаданқанча одамлар ҳалок бўлган, хонадонлар вайронага айланган. Айрим маълумотларга қараганда, Андижонда шахсан Скобелев бошчилигида 20 минг киши ўлдирилган.

Шу тарика, Троцкий ва Скобелев яхши курулланган кўшин билан халк лашкарларини биринкетин кираверган. Генерал Троцкий кўмондонлигида ҳаракат қилган кўшин жангларда 12 киши йўқотган, ярадорлар сони 59 кишини ташкил этган.

Босқинчилар икки ярим ой ичида тўплардан химоячиларга қарши 387 снаряд отганлар. Шу вақт ичида 150 милтик, 144 туп, 32260 туп уқи, 1092 граната ўлжа олганлар. Бу химоячилар учун жуда катта талофат эди.

Генерал Троцкий Наманганга яқинлашганда Пўлатхон лашкари билан тўқнашиб, кўзғолончиларни мағлубиятга учратган. Пўлатхон қочиб кетаётганда отдан йиқилиб, оёғи синган. У курашни давом эттиришга аҳд қилиб, Асакага ўрнашган. Бу ерда Пўлатхон атрофига 12 минг киши тўпланиб, улар биринкетин бир неча ғалабага эришадилар. Чунончи, Пўлатхон халқнинг бевосита ердами билан Уш, Андижон ва Марғилонни эгаллайди. Бу ҳол Насриддин мавқеини катта ҳавф остида қолдиргани учун у Марғилоннинг собиқ беги Султон Муродбек бошчилигидаги аскарларни Пўлатхонга қарши юборган. Бироқ бу бек ҳужум қилишдан қўқиб, Файзобод қишлоғига ўрнашади ва қирғиз кўзғолончиларининг айрим гуруҳлари устидан ғалабага эришади. Бу жангларда асир олинган 30 нафар қирғиз Кўконда хон томонидан дорга осилади. Бу вақтда Пўлатхон томонидан Марғилон беги лавозимида тайинланган Валихон 20 минг киши билан Файзободга ҳужум қилиб, Султон Муродни тормор этади. Кўп қишлоқлар ўлдирилади, Султон Мурод эса Кўконга қочади.

Бу фожиаҳо юз бераётганда Кўкон шахрининг ўзида ҳам Насриддинхонга қарши қучлар бош қўтарган эди. Халқ нафрати ва қаршиликка учраётган Насриддинхоннинг тақдири ҳавф остида қолади. Шу боис у 9 октябрда уч соатлик жангдан сўнг шошилиқчи равишда Хужандга қочади. Афтидан, хонга қарши курашга Уратепанинги собиқ беги Абдулғаффорбек бошчилик қилганки, у тахтни қўлга олади. Шундан кейин ҳам Кўконда тартибсизлик ва зўравонлик ҳукм сураверди.

1875 йил 16 октябрда Кауфман Наманганга генерал Скобелев бошчилигида 14 рота, 500 казак, 4 ракета станоглари ва 16 тўпдан иборат ҳарбий қучни қолдириб, Хужандга кетган. У Наманган беклигининг Россия империяси таркибига қиритилганлигини эълон қилиб, хонликка яна бир бор қашатқич зарба беради. Скобелев бу вақтда Наманган булимининг бошлиғи этиб тайинланганди. Водий халқи қанчалик азобуқубатлар, мисли қурилмаган қирғинларни қурмасин, барибир, озодлик курашидан воз кечмади. Ақсинча, хонлиқнинг турли жойларида ғалабалар қўтариди. Ҳасан Қалла бошчилигида Янгиқўрган ва Бачқир қишлоқларининг аҳолиси Кўкон шахрига бостириб қириб, хон саройини таладилар ҳамда Султон Муродбекни тутиб, Пўлатхонга жўнатдилар. Бу ерда унинг қалласини танасидан жудо қилдилар. Файзобод жангида қўлиб қолган Валихон ўз атрофига янги қучларни тўлаб, Наманганни босқинчилардан озод этишни режалаштиради. Марғилонликлар, қирғизлар ва бошқа қишлоқларнинг одамлари Балиқчи томон йўл олганда, Валихон улар билан биргаликда Қорадаре атрофида Скобелев солдатларига қарши жангда мағлубиятга учради. У Марғилонга қолганда ҳалок бўлганларнинг оилалари унга ташланадилар. Пировардида, жазодан қўрққан Валихон шаҳардан қочиб кетади. Бу урушда руслардан бир киши ўлдирилади, 10 киши яраланади. 1875 йилнинг 18 октябрида полковник Пичугин Ашобага қўриб, кўзғолончилар билан жанг қилиб, қишлоқни бутунлай ҳаробага айлантиради. Бу урушда уч босқинчи ўлдирилиб, 11 босқинчи жароҳатланади. Кўзғолон қатнашчилари қаттиқ жазоланадилар.

Сирдаренинг ўнг киргогида Наманганнинг собик хокими Ботир Турабек ҳам атрофига одам тўгоаб, боскинчиларга карши бош кўтарди. «Бул тарафда, Наманганда, — деб езади Ибрат, — Ботура деган киши чикиб, эски сипохлардан йигиб, мухораба килмок бўлуб, учтўрт минг одамни жамлаб, Туракургонни гарб тарафидаги Сарсончап деган кирга аскар йигиб уламолар сўзларига кулок солмай ҳаракатда эрдилар».

Ботир Тўра кўли остидагилар Хўжанд ва Наманганни бирбирига боғловчи йулда Святополк-Мирский бошчилигида 20 соддат кўриклаб кетаётган юк ортилган боскинчилар транспортига хужум килиб, уларни битта колдирмай ўлдирганлар.

Скобелев 1875 йил 23 октябрда Туракургон кўзголончиларини енгиб, кўп одамларни ўлдирди. Айникса, кузголонда фаол катнашганлиги учун тўракургонликларнинг кўггчилиги ўлимга маҳкум этилади. 23—27 октябрда Туракургонда бўлиб утган тукнашувларда боскинчилардан 6 киши ўлдирилди ва 50 киши, жумладан 3 офицер ярадор килинди.

Бу пайтда Наманганда боскинчиларга карши кайфият зурайган эди. Шу боис барча аҳоли кочиб келган Ботир Тўра тарафига ўтган. Шундан кейин унинг раҳбарлигида химоячилар Наманган шаҳри бикинидаги рус ҳарбий қисмига хужум килдилар. Бундан хабар топган Чустдаги Скобелев шошилиш равишда кайтиб, 26 октябрда Наманганга келиб, эртаси куни ватан химоячиларига карши хужум бошлади ва шаҳарнинг бир қисмини остинустин этди. Унинг фармонида биноан шаҳар шу даражада каттик ўкка тутилдики, химоячилардан 8800 киши ҳалок бўлди. Улар орасида ярадорлар сонсаноксиз эди. Бу гал ҳам боскинчилар ўзларининг ваҳшийликларини яна бир бор намоиш килдилар. Аммо бундай киргинбаротлар халқни озодлик курашларидан кайтара олмади. Боскинчилар кўрдиларки, «халқ ани атвори бузук, бекор галва бўлуб, буни босмок учун хабар чиқардики, эрта отув буладур, кўчага бала чиқмасун, деб. Эртаси бирдан чиқуб, кўчада кўрунганни отмок бўлдилар. Хамма кочкоч бўлуб, кўп мусофирлар хонакоҳ масжидда эрдилар, кўча одамлари анда кирганда арқодан кириб, куп кишиларни отдилар. Ул вақтда ҳеч ким уламою уқалони сўзини олмай, ҳар ким ўз олдида маст кишидек, ўзига бир иш киладургон кўрунуб, Намангон кўб бефойда хужум остида турганда уламолардан кози мулла Турсун Мухаммад Охунд отланиб чикиб: «Эй мусулмонлар, сизларга нима бўлди, ояту ҳадисга қаранглар, китобларда бу килган ишларингни савоб демайдур, бизда подшоҳ йўқ, асбоб йўқ, бўл газот эмас», — деб панду насихат килсалар, мастдек муштни кўтарган, тўқмок ва чўянбош кўтарган жухалолар бирдан: «Урунглари, бул киши Русиядан ришва (пора) олган!» — деб Козикалон домлани отдан йикитиб, шахид килдилар. Муни кўрган уламолар бу фуқароларни алхол кўюб юбордилар»¹.

Бу ерда маълум буладикки, айрим рухонийлар, хусусан, козикалон хон ва куrolаслаҳаларнинг йўқлигини рўқач килиб, халқни беҳуда қаршилиқ кўрсатишдан кайтармокчи бўлганлар. Афтидан, бу билан улар бекорга қон тукилишининг олдини олмокчи эдилар. Лекин халқда ватанпарварлик туйғуси шу даражада қучли бўлганки, улар қурбон бўлишга ҳам тайер турганлар, қуролсиз бўлсаларда, жанг майдонида ўлишни афзал кўрганлар.

Рухонийлар озодлик ҳаракатининг гоявий қучи ҳисобланиб, халқ оммасини курашга отлантиришда муҳим ўрин тутганлар. «Хўканд шайхулисоми билан козикалон, — дейди Аҳмад Заки Валидий, — русларга қарши халқни урушга даъват ва тарғиб этдилар. Натижада уларни қамокка олдилар. Кауфман шундан сўнг шайхулисом ҳам, козикалон

хам деган нарсалар бўлмасун, деб фармон берди».

Кауфманнинг рухонийларга карши бундай фармони ҳеч бир самара бермай, халк улар таъсирида ватан мустақиллиги йўлида жонини фидо қилдилар. Рухонийлар Худоёрхон тахтни ва, умуман, мамлакатни ўз холига ташлаб қочаётганида ҳам олдинги сафларда туриб халкни кўзгалишга даъват этиб турган эдилар. «Шаҳарнинг тор кўчаларида, лойдан ясалган деворлар орасида (юрган халк), — дейди ўша муаллиф, — сув тошқинидаги селдек тўлкинланиб, шовуллаб оқиб, нима қилишларини билмасдан хайрон эрдилар. Муллалар бозорларда ҳам шаҳарнинг у томонидан бу томонига чоғиб, «Битдик, хонимиз ўрис томонга ўтди, элимизга русни киргизди», деб ҳар ерда одамларни тўплаб, нутқлар ирод этиб, халкни хонга карши кўзгатдилар».

Хатто кузғолончилар Худоёрхон қочаётганда уни 6 чақиримгача қувлаб борганлар, лекин каттик қаршиликка учраб, орқага қайтганлар.

1875 йил ноябрининг охирида Пўлатхон Асақадан чиқиб, Маргилонга ўрнашади. Бироқ бу ерда кўп кишини ўддиргани сабабли мавқеи анча пасайиб кетади. Афтидан, у кўпроқ хонлик макомининг қалбақчилигидан норози бўлган гуруҳларни шафқатсизларча жазолаган. Пўлатхон ўзи томонидан Андижон ҳокимлигига тайинланган ва кейин унинг сохта хонлигини фош этган Шомирза додхоҳ, Едгор додхоҳ сингари сафдошларини ҳам ўлдиртирган. Пўлатхон Кўкон хонлигининг шарқий қисмида ҳукмронлик қилиб, босқинчилар билан бўладиган урушга тайергарлик қўриб борди. Ўз навбатида, Намангандаги ҳарбий қисмнинг қўмондони ва узининг ватан химоячилари устидан қўлга қиритган галабалари учун генерал унвонини олган Скобелев булажак жангга ҳозирликни жадаллаштирди.

Пўлатхон бошчилигидаги кўзғолон таъсирида Панжикентда ҳам озодлик кураши майдонга келган. Уларга қарши генерал Афимович қўмондонлигида капитан Арендаренко ва майор Абғрали қўл остида икки ҳарбий қисм юборилган. Ҳар икки томон уртасидаги қонли тўқнашувда руслардан 4 киши ўлдирилиб, 25 одам ярадор қилинди. Ярадорлар орасида 3 офицер, ўлдирилганларнинг ичида эса 1 офицер бўлган. Бу талофатлар каттик жанг бўлганлигидан далолат беради. Босқинчилар ватан химоячиларининг ҳаракатларини шафқатсизларча бостирганлар.

1875 йил 25 декабрда генерал Скобелев Наманганда 4 рота, 40 казак ва 10 тўп, Чустда 2 рота, 20 казак, 6 тўп, Окжарда 2 рота, 100 казак ва 2 тўп қолдириб, 2800 киши ва 12 тўпдан иборат қўшин билан Андижонга йўл олади. «Шундан кейин Скобелев, — дейилади рус манбаида, — Норин дареси орқали Қорадаренинг ўнг қирғоғи бўйлаб қипчоқларнинг энг қатта қишлоғи Қойтуғтача борди. У кета туриб, йўлнинг икки томонидаги Ўзган шаҳрини ва даренинг чап қирғоғига қочиб кетган аҳолининг қишлоқларини ендириб, йўқ қилиб ташлади. Шундан кейин генерал Скобелев Қорадарени кечиб ўтиб, 1876 йил 3 январда ўзининг барча ҳарбий қисмларини Андижондан 5 чақирим масофадаги Мирравот деган жойга ўрнаштирди. Бу вақтда Андижонда Абдурахмон офтобачи 20 минг қуролланган халқ лашқари, 5000 сарбоз ва 10 минг отликни тўплаганди».

Душман томонидан ўт қўйилган жойлар орасида Хўжаобод, Лугумбек, Сармоқ, Окмозор, Қайработ, Янгизбоқ, Қалонқишлоқ, Қораёнтўқ ва Маси ҳамда бошқа қишлоқлар бор эди. Генерал Скобелевнинг буйруғига биноан полковник МиллерЗакомелскийнинг ҳарбий қисми Чулуму ва Мадрасайи офтобачи қишлоқларини ендирганлар.

Шу тариқа, босқинчилар ўтган йўлларини қонга ботириб, ўт қўйиб, ендириб, вахшийлик қилганлар. Генерал Скобелев 47 январ қунлари Андижон шаҳрини стратегия нуқтаи

назаридан ўрганиб, кўшинни Окчакмок тепалигига жойлаштирди. Сўнгра 8 январда хужумга ўтган харбий қисмлар шаҳар маркази ва Гултепани эгаллаб, зудлик билан бу ерга туплар ўрнатганлар. Руслардан 2 киши ўлдирилган ва 7 киши, жумладан, бир офицер ярадор қилинган. Химоячилар эса жуда кўп одам йукотган. Абдурахмон офтобачи химоячиларнинг катта қисми билан Асакага кочган. Кушин 9 январда қаршиликка учрамади, лекин халқ бўйсунганлигини изхор этмагани учун шаҳар эрталабгача тўплардан ўкка тутидди. 10 январда эса кўшин Ўрдага ва Гултепага жойлаштирилди, 11 январда шаҳар вакиллари келиб, таслим бўлганликларини маълум қилдилар.

Демак, босқинчилар билан химоячилар уртасида каттик жанглар бўлиб ўтганки, шаҳардагилардан «нихоятда кўп одам ўлдирилган». Андижон шаҳрида Абдурахмон офтобачи бошчилигидаги курашнинг мағлубиятга учраши юқори табақа вакиллари орасида умидсизлик қайфиятларини тугдирган. Оқибатда шаҳарни душманга топширишга мажбур бўладилар. 1876 йилнинг 13 январиди генерал Скобелев Асакага яқинлашиб, уни хар жихатдан ўрганади. Руслар 18 январда 2 рота пиеда аскар, 240 отлик, 500 казак, ракета батареяси ва 4 туп билан Асаканинг химоячилар урнашган шарқий томонини ва ўрдани тўплардан ўкка тутадилар. Сўнгра солдатлар хужумга ўтиб, тепаликдаги химоячилар қаршилигини енгиб, чекинишга мажбур этадилар. Босқинчилар Маргилон йўлида чекинаётган химоячиларнинг ортидан хужум қилиб, 800 кишини ўлдирадилар. Бу мағлубият юқори табақа вакиллари шундай даражада ваҳимага туширганки, 20 январда Абдурахмон офтобачи ўзининг 12 сафдоши, шу жумладан, Ботир Тўра, Исфандиер, Холикул Парвоначи, Нормухаммад додхоҳ ва бошқалар ҳамда 700 йигити билан Скобелевга таслим бўлади. Яқиндагина босқинчиларга қарши халқ курашининг бошида турган Абдурахмон офтобачи генерал Скобелевга халқ Пўлатхонни ўта шафқатсизлиги, қўп кишиларни ўлдирганлиги учун ёмон кўриши ва уни тутишда ердан беражаги ҳақида гапирган. Кейинчалик Скобелевнинг тавсиясига мувофиқ ихтиёрий равишда таслим бўлганлиги ва уруш вақтида русларга нисбатан «вахшийлик» қилмагани учун император унга полковник унвонини беришга рухсат этган. Генерал Скобелев кўп одамларни ўлдириш ва шаҳарни вайрон қилиш билан бирга, андижонликларни товуқ тўлашга мажбур этиб, 33 минг сўмни дарҳол ундирган. Бунга ватан химоячиларининг каттик қаршилиқ кўрсатганлари ҳам сабаб бўлган эди, албатта.

Абдурахмон офтобачининг мағлубиятидан кейин анча тинчланган Насриддинхон 1876 йилнинг 21 январиди Кўкон тахтини қайтадан эгаллаш учун Маҳрамдан йўлга чиқиб, Найманча қишлоғига келганда унга Пўлатхон тарафдори сифатида Кўкон ҳокими ўрнида турган Абдуллабек раҳбарлигидаги аскарлар хужум қилганлар. Хон 200 кишисини йукотиб, Маҳрамга чекинган. Аммо 23 январда хон тарафдорлари Абдуллабекни енгиб, Насриддинхонни Кўконга таклиф этадилар ва Насриддин 29 январда тахтга ўтиради. Бу рус харбий маъмуриятининг раҳнамолигида бўлган, албатта.

Пўлатхон Андижондаги мағлубият ва Абдурахмон офтобачининг душманга таслим бўлганини эшитиб, унинг ақауқалари ва қелинини ўлдиртиради. Айни бир пайтда штабскапитан Святополк-Мирский, унтерофицер Ф. Данилов, яна 8 кишидан иборат рус асирларини ўлимга ҳукм этади. Генерал Скобелев ватан химоячиларининг асосий қисмларига зарба бергач, Миллер-Закомелскийга 600 казак, ракета батареяси, 2 рота пиеда аскар ва 4 туп билан Маргилонга Пўлатхонга қарши юришни тайинлаб, Наманганга жўнайди. Харбий қисмнинг штаб бошлиғи лавозимида кейинчалик харбий вазир бўлган

капитан Куропаткин турган. Бу кушин 1876 йилнинг 27 январиди Андижондан Маргилонга йўлга чиққан. Айтиб бериш вақтида рус харбий бошлиғи ихтиёрий равишда куролларни топшириш ҳақида Маргилон аҳолисига хат юборган. Бу вақтида Маргилонда Пўлатхон кўл остида кўпмингли ватан химоячилари тўпланган эди. Шу боис у боқинчиларга қарши жанг қилиш имконига эга эди. Бироқ у рус кўшинининг қўлатганини эшитиб, 5000 отлик ва қисман пиеда аскарлар ҳамда 5 тўп ва 200 туяга ортилган юқлар билан Учқўргонга кетган. Бу ерда шуни айтиб ўтиш лозимки, Пўлатхон харбий ва давлатни боққариш ишларидан бехабар бир оддий киши эди, ҳолос. У минглаб одамларни ўз отрядига тўплашга эришган бўлсада, лекин уларни етарли даражада боққара олмади. У кўпроқ зўравонлик ва қўрқитиш қўлатасида иш қўритганлиғи учун маққеи вақт ўтиши билан қасайиб қорди.

Рус кўшини Пўлатхоннинг изи билан қўриб, 1876 йилнинг 28 январиди Учқўргонни қўрқаб одди. Сунгра улар тўқатдан ҳужум қилиб, у ерга қўстириб қирдилар. «Девордан биринчи бўлиб, — дейилади рус манбасида, — капитан Куропаткин қирди. Ўрдада Пўлатхонни қўтқариш учун қўнини тикқанлар билан кўл жанги бўлди. Бу вақтида 300 қўдат 4 тўп билан етиб қелиб, дарҳол жангга ташланди. Пўлатхоннинг қўчлари қўчилиб қетди. Бу жангда 5 қис тўп, кўп қўроласлаха ва Пўлатхоннинг қўлмўлки, ҳазинаси ўлжа олинди». Пўлатхон эса Олой қўдийсига қўчиб, Дараутқўргон деган қўйга урнашди, аммо бу ерга Қўратегин ҳоқими ҳужум қилиб, Пўлатхоннинг оқирғи қўчларини қўмор этди. Шундан қўйин Пўлатхон бир қўрух ишонқли қўчилари билан Қавай деган қўйга қўчди. Бу ерда у кўлга олиниб, рус ҳуқумати вақилларига топширилди. Бу ишни амалга оқиришда унинг ақаддий дўшманларидан бири Мирзақул қўнбўзлик қўрсатди.

Пўлатхон кўзқўлонининг қўстирилиши қўйтаҳт Петербургда, ҳўсўсан император қўмонидан мақнуният билан қарши олиниб, унинг қатнашқилари мўқўфотландилар. 1873—1876 йиллари Кўкон хонлиғидаги ўта даҳшатли урушлар, кўпдан кўп одамларнинг қаршилиғи, шаҳар ва қишлоқларнинг вайрон қилинишидан сўнг халқ оммасининг тинқаси қўриди ва қашшоқлашди. Ҳаетнинг барқа тармўқлари издан қиқиб, қисли кўрилмаган азобуқўбатлар ҳуқм сўриб, қайғўалам, кўзбшлар ҳамда қўнлар бамисоли даре қави оқди. Маана шундай оқир шароитда ҳам халқ Ватан мўстақиллиғи учун қўрашдан вўз қечмади. Аммо уларнинг ўз ҳолига ташлаб қўйилиши, ўзаро низўю қўрашлар ҳамда харбий техника ва харбий билимнинг қастлиғи мағлубиятга олиб қелди. Бир қўрух маҳаллий амаддор табақа вақиллари эса бўшқа иложини тоқолмай, Россия ҳуқмронлиғини тан олишга мажбур бўлдилар. Улар халқ қўмидан қалбақи езма мўрожаатларни уюштиришиб, Россия ҳуқмронлиғига рўзиликларини намайиш этдилар. Ҳатто айрим қўйларда «тантанали» учрашўвлар уюштирдилар.

Хонликда сўдир бўлган қўйинги вўкеалар қайтида генералгўбернатор Қавфман Петербургда эканлиғи учун унинг ўрнида вактинқалик генерал Қўлпақўвеқий турган эди. 1876 йил 5 февралда бу қўмондон Қавфманнинг Кўкон хонлиғини Россия империяси тарқибага қиритиш ва Кўкон шаҳрига харбий қўриш қилиш ҳақидаги телеграммасини олади. Шунга биноан Ҳўжанд, Андижон ва Тошқентдан харбий қисмлар Наманганга жўнатилади. Генерал Скобелев кўшин билан Намангандан қиқиб, 7 февралда Кўкон шаҳрига яқинлашиб, Насриддинхонни ўз ҳўзурига қакиртиради. Сунгра 8 февралда шаҳарга қўстириб қириб, хон ўрдасини эгаллайди. Дўшманга қарши уруш тарафдорлари қамалади ва 29 тўп қўлга олинади.

Эртасигаек Насриддинхон ва унинг ҳамроҳлари Тошқентга юборилади. Бу вўкеадан кўп ўтмай бўшқа харбий қисмлар ҳам Фарғонага қелади.

1876 йил 15 февралда генерал Колпаковский Куконга келади. Бу тугрида генералгубернаторликнинг расмий газетаси шундай езганди: «Собик Кукон хони Саъид Насриддин ва Абдурахмон офтобачи Тошкентга жунатилганидан кейин 14 февралда генераллейтенант Колпаковский император олий хазратнинг кўрсатмасига биноан Кўконни эгаллаш ва уни рус тобелигига ўтказиш ҳамда Фаргона вилоятини ташкил этиш учун Хўжанддан Кўконга жўнади.

Собик хонлик ахолиси генерал Колпаковскийни хурсандчилик билан карши олди.

Колпаковский барча ахолига императорнинг хонлик халklarини Россия тобелигига ва умум бир оилага олиш хакидаги мархаматини ҳамда бундан буен улар тенг хукукларга эга бўлишларини эълон кидди. У халкни ўз машгулотлари билан шугулланишга даъват этиб, рус хукумати тинчлик ва баркарорликни таъминлашини билдирди. У савдода, дехкончиликда ва хунармандчиликда муваффакиятлар тилаб, тенг хукук ва адолат бўлишини ваъда кидди ҳамда подшоҳ хакида дуолар ўкишни сўради.

Генерал Колпаковский 15 феврал, соат икки яримда Кўкон девори ёнига келган эди. Шу вақтда генерал Скобелев барча харбий кўшинлар билан уни карши олган. Колпаковский саломлашиб, кахрамонлик учун рус аскарларига миннатдорлик билдирганидан сунг савдо ахли, хунарманд ва оксоколлардан иборат шаҳар вакилларига шаҳар ва, умуман, Фаргона водийси рус хукуматига буйсундирилганлигини билдирди. Шундан кейин тўп овозлари остида Колпаковский от устида, штаб аъзолари кузатувида шаҳарга кириб, сарой майдонида кўшин парадини ўтказди. Сўнгра кўшин Колпаковский оркасидан хон саройига кирди».

Газета саҳифасига битилган мазкур сатрлардаги «халкнинг хурсандчилиги» хакидаги сўзлар мутлақо асоссиздир, албатта. Буни юкорида шархлаган жанглار яққол кўрсатиб турибди. Бундан ташқари, Кўконга минглаб солдатларнинг киритилиши ҳам халкнинг норозилиги туфайли эди.

Рус хукумати бўлажак хавфнинг оддини олиш учун Насриддинхон ва Абдурахмон офтобачини нафақа билан таъминлаб, Россияга сургун кидди. Хусусан, Насриддинхон Владимир губерниясига юборидди. 1876 йил 1 мартда Пўлатхон Маргилонда дорга осилди, руслар учун хавфли кишилар эса хибсга олинди. Боскинчилар мамлакатга ўзлари бостириб кирганлари ва урушни ўзлари бошлаганларига карамай, харбий харажатларни ундиришга ҳаракат киддилар. Масалан, Кауфман Пўлатхонга ен берганлиги учун Маргилон беюшгига 125000 тилла (500 минг сум) тоvon солган эди. Умумлаштириб айтганда, хонлик халклари мустақиллик ва озодлик учун кўлидан келганича жонларини фидо этдилар. Аммо ҳар жихатдан яхши курулланган боскинчилар голиб келиб, водийни вайронага айлантирганлари холда Кўкон хонлигини тугатдилар. Янги ташкил топган Фаргона вилоятига водийнинг шаҳарлари, кишлок ва овуллари киритилган эди. Кўли конга беланган генерал Скобелев вилоятнинг харбий губернатори лавозимига тайинланди.

Гарчанд хонлик тугатилган бўлсада, лекин киргизлар озодлик курашларини давом эттиравердилар. Масалан, 1876 йил мартда Маргилон уездига карашли Гўлжа ва Шохимардонда минг кишилик киргизлар бош кўтариб, Худойкулни хон килиб сайладилар. Уларга карши полковник Королков бошчилигида харбий қисм юборилди. Коракияда бўлган жангда кўзголончилар душман томонидан тормор этилди. 1876 йили Олой киргизлари икки марта капитан Куропаткин ва Скобелев харбий қисмларига ҳужум килганлари маълум. Ўша йили рус харбий қисмлари бошқа киргиз кўзголончилари билан

хам тўкнашиб, уларни маглубиятга учратдилар. Пировардида, киргиз галаёнлари ҳам тамомила бостирилиб, улар Россияга бўйсундирилди.

Кўкон хонлигидан кейин навбат туркманларга келди. Мустакиллик учун қахрамонона курашган бу халқ ўзининг жасорати ва мардлиги билан катта шухрат қозонди. Руслар жуда қийинчилик билан 1881 йили Ашхободни ва 1884 йили Марв водийсини эгаллади. Улар бутун таркман элини қонга белаб, вахшийликларини изчиллик билан давом эттирдилар.

1895 йили Помирнинг Россиянинг Марказий Осиёдаги чегараси сифатида белгиланиши унинг босқинчилик ва талончилик режаларининг охириги нуқтаси ҳисобланади.

Ҳамид Зиёев